

## Signalement

Theo L. Hetteema

Filosofie van de menselijke maat  
De erfenis van Paul Ricoeur

Verschenen in *Theologisch Debat* 2.3 (sep. 2005) 28-31

Op vrijdagmorgen 20 mei 2005 overleed de Franse filosoof Paul Ricoeur op 92-jarige leeftijd. Dit overlijden is een goed moment om de balans op te maken, met de vraag: wat is de waarde van Ricoeurs filosofie?

Daags na Ricoeurs overlijden eerde de Franse president Jacques Chirac Ricoeur als een 'vrije geest, met een vrijheid die voor hem het kenmerk van de menselijke waardigheid was.' 'Tegenover de drama's van onze eeuw heeft hij voortdurend met kracht de noodzaak van dialoog en respect voor de ander benadrukt.' De Franse premier Jean-Pierre Raffarin verklaarde dat Ricoeur ons 'de sleutels heeft nagelaten om te verstaan hoe de mens zijn kwetsbaarheid en aarzelingen kan overstijgen om tot handelen te komen met respect voor bepaalde waarden uit onze historische en spirituele erfenis.' De minister van onderwijs, François Fillon, roemde de veeleisendheid waarmee Ricoeur nooit heeft toegegeven aan de gemakzucht van intellectuele modes. De Franse minister van cultuur, Renaud Donnedieu de Vabres, verwees naar Hannah Arendt en de sterke intentie van Ricoeur om alle totalitarisme te verwerpen en ethiek en politiek met elkaar te verbinden in de wens om samen te willen leven.<sup>1</sup>

Het is fascinerend om te zien hoe Franse politici, en daarnaast nog vele Franse intellectuelen, reageren bij het overlijden van deze filosoof. Frankrijk weet zijn kinderen te eren! Zou het voorstelbaar zijn dat onze premier of minister van OCW zo direct en met zulke treffende typering komen bij het overlijden van een Nederlands filosoof? En welke Nederlandse filosoof zou het kaliber hebben om aan de top van het politieke en intellectuele leven zulke persberichten te ontlokken?

We moeten er natuurlijk vanuit gaan dat elk tijdschrift en departement het in memoriam van deze hoogbejaarde filosoof had klaarliggen. Een goede lezer kan zelfs zien wanneer het dossier van Ricoeur voor het laatst is opgemaakt in een krantenarchief. Sommige in memoriams verwijzen als monument van Ricoeurs denken naar zijn *Soi-même comme un autre* ('zichzelf als een ander') uit 1990.<sup>2</sup> Een ander weet nog te verwijzen naar de discussie die Ricoeur in 1998 voerde met een neurobioloog over de status van de menselijke geest in de biowetenschappen.<sup>3</sup> Een enkeling noemt met respect de doorwrochte monografie die Ricoeur in 2000 uitbracht over de waarde van het gedenken. Eigenlijk nergens kwam ik een verwijzing tegen naar het nieuwste boek van Ricoeur (2004) over de mentale kracht van het erkennen van een ander.<sup>4</sup> Bij een auteur van een dertigtal monografieën en zo'n drieduizend artikelen mag dat vergeven worden.<sup>5</sup> Alle reacties maken in ieder geval duidelijk dat een belangrijk filosoof is heengegaan.

### *Een mens met een eigen vraag*

Toch was Ricoeur geen markant filosoof in de zin van mediageniek, flamboyant of excentriek. Het ontbrak hem aan de stelligheid of eigengereide leefwijze die andere filosofen meer in de schijnwerpers brengt. Ricoeur was veeleer een filosoof voor filosofen. Hij was iemand die absoluut niet dogmatisch was, in de zin van vasthoudend aan één systeem of een enkele benadering. Dat maakte hem tot een zorgvuldig lezer, die aan een veelheid aan benaderingen een plaats wist te geven. Wie Ricoeur leest maakt kennis met de fenomenologie,

het existentialisme, de analytische filosofie, de hermeneutiek, het personalisme, de handelingstheorie, de ethiek en de geschiedfilosofie. Ricoeur is iemand die de vragen van zijn tijd intensief in zich heeft opgezogen. Geboren in 1913 in een Frans, protestants gezin, werd hij wees in de Eerste Wereldoorlog. In de Tweede Wereldoorlog werd hij zelf krijgsgevangen genomen. In krijgsgevangenschap leerde hij de fenomenologie van Husserl kennen, op wie hij later promoveerde. Husserl bracht hem de opening naar de Duitse filosofie. In de jaren zestig zou Ricoeur aan de kersverse faculteit van Paris-Nanterre mede vormgeven aan een vernieuwd Frans onderwijssysteem. De studentenrevolutie van mei 1968 nam het hem uiteindelijk niet in dank af. Ricoeur vertrok naar Leuven en later naar Chicago. Pas in de jaren tachtig zou hij weer voet aan de grond krijgen in het Franse intellectuele leven, waar zijn kritiek op het vigerende structuralisme en post-structuralisme hem echter nooit echt vergeven is.

Als Ricoeur iemand is geweest die zoveel invloeden en maatschappelijke bewegingen in zich opgenomen heeft en nooit tot een eenduidig filosofisch systeem is gekomen, heeft hij dan niets eigens te zeggen? Integendeel. Men zou kunnen zeggen dat het levenslange programma van Ricoeur is geweest de vraag naar de mens, zoals de filosoof Kant die ooit verwoordde als de basale filosofische vraag. Bij een jonge baby die worstelt op schoot kunnen ouders of omstanders soms glimlachend zeggen: nou, die heeft al een eigen willetje! Misschien geven ze daarmee wel een treffende karakteristiek van de mens. Kenmerkend voor het menszijn is de intentie, het willen en het streven. Ricoeur zette zich aan de taak om deze mens met een wil te beschrijven. Van meet af aan had hij daarbij oog voor alles wat de wil van de mens weerstreeft.<sup>6</sup> Juist als willende én worstelende mens komt het eigene van de mens naar voren.

Dat wat de wil van de mens weerstreeft leidde Ricoeur tot het veld van de menselijke feilbaarheid en uiteindelijk tot de grote vraag van het kwaad. Het probleem van het kwaad zette Ricoeur aan tot bestudering van mythes over de oorsprong van het kwaad. Ricoeur merkte dat verhalen niet zomaar een plaatje bij een praatje vormen, maar zelf ook een potentieel van reflectie in zich hebben. 'Het symbool geeft te denken' luidt de titel van het slothoofdstuk van zijn boek over het kwaad.<sup>7</sup> Wat Ricoeur daar 'symbool' noemt werd later door hem ingevuld met de bestudering van metaforen en verhalen. Hermeneutiek bleek daarin een zaak van zorgvuldige en ook methodische ontvouwing te moeten zijn, in een voortdurend spel van toenadering en afstand nemen. De taal geeft haar geheimen niet zomaar prijs aan de filosoof. Sterker nog, merkte Ricoeur, verhalen hebben een potentieel aan denkvermogen waar het denken in begrippen van de filosofie niet aan kan tippen.

Naast de taal heeft voor Ricoeur het menselijk handelen centraal gestaan, ook weer vanuit de belangstelling voor de menselijke intentionaliteit. De mens drukt zijn wil uit in zijn doen en laten. Ricoeur had een directe belangstelling voor politieke en maatschappelijke vragen. Wat hem vooral interesseerde was, hoe een individuele handeling ingebed is in een grotere structuur. Individuele keuzes leiden tot sociaal-ethische vragen. In zijn genoemde boek *Soi-même comme un autre* heeft Ricoeur de velden van taal en handelen samengenomen in een grote beweging. Bij de vraag naar wie de mens is, is het antwoord: de mens is een wezen dat een capaciteit tot handelen ontwikkelt, dat zijn identiteit vormt in verhalen, en uiteindelijk zich tot een ander kan verhouden in daden van verantwoordelijkheid, wat zich uitstrekt tot sociale structuren.

Is het niet juist in religie dat de willende en worstelende mens zijn begrenzingen en mogelijkheden ontdekt? Het veld van religie is om die reden voor Ricoeur steeds van belang geweest, meer nog wellicht dan het feit dat hij zelf christen was. Van een vooropgezette 'christelijke filosofie' moest hij niets hebben, maar zijn persoonlijke levensovertuiging was wel een gids om hem tot de taal van religie te leiden, waarin hij ook een potentieel aan reflectie wilde blootleggen. Met zijn hermeneutiek van de rijkdom en het filosofische

potentieel van taal heeft hij een tegenwicht gevormd tegen het strakke ontmythologiseringsprogramma van Bultmann. Barth en Tillich waren voor Ricoeur bakens om het eigene van bijbeltaal en geloofstaal in de cultuur te kunnen benoemen, meer dan dat ze hem een strikte theologische stellingname boden.<sup>8</sup> Religieuze voorstellingen laten zich niet zomaar opzij zetten door pure concepten, zoals Hegel nog kon denken. De taal van de bijbel geeft te denken, ook voor de filosoof. Met zijn fijnzinnige lezing van veel bijbelverhalen heeft Ricoeur aan de filosoof en theoloog veel te bieden.<sup>9</sup>

### *Menselijke maat*

In 1983 schreef Ricoeur een artikel waarin hij de balans opmaakte van het denken van zijn vriend en inspirator Emmanuel Mounier, onder de titel: Gaat het personalisme dood, de persoon duikt weer op.<sup>10</sup> Mouniers systeem van het personalisme (kortweg gesteld: een variant van het existentialisme, gericht op persoonlijk en concreet engagement) heeft niet kunnen standhouden. Maar in het erkennen daarvan komt de blijvende vraag naar de waarde van de menselijke persoon des te doordringender naar voren.

Misschien kunnen we iets soortgelijks zeggen bij het overlijden van Ricoeur. De mens is in zijn willen en worstelen niet helder te krijgen voor de filosoof. Alle idealen van een goede wil of menselijkheid hebben zich door de verschrikkingen van de twintigste eeuw laten ontmaskeren als onhoudbaar. De menselijkheid is dood, en ook de hermeneutiek kan haar niet redden. En toch blijft er iets onverwoestbaars in de mens, in diens voortdurende pogingen om zijn bekwaamheid tot handelen te verwoorden, zijn identiteit in verhalen vorm te geven en zich tot een ander te verhouden. De menselijkheid is dood. Maar daarmee is niet de mogelijkheid verdwenen om te vragen naar de mens en naar de menselijke maat. Dat geldt ook tegen alle deconstructie in.

Als er iemand is geweest die ons de instrumenten heeft aangereikt om volhardend en zorgvuldig te vragen naar de mens na het failliet van de menselijkheid, dan is het wel Ricoeur geweest. Dat is een kostbare erfenis voor de eenentwintigste eeuw.

---

<sup>1</sup> *La libération en Le nouvel observateur*, 21 mei 2005.

<sup>2</sup> Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Seuil : Paris 1990.

<sup>3</sup> Jean-Pierre Changeux, Paul Ricoeur, *Ce qui nous fait penser. La Nature et la Règle*, Odile Jacob, Paris 1998.

<sup>4</sup> Paul Ricoeur, *Parcours de la reconnaissance. Trois Etudes*, Stock, Paris 2004. Zie het Debatwaardig in TD 1-3 (2004) 59-60.

<sup>5</sup> Zie de bibliografie van Frans D. Vansina, *Paul Ricœur. Bibliographie primaire et secondaire, 1935-2000*, Peeters/ Leuven University Press, Leuven 2000. In deze bibliografie ook een opgave van vertalingen van Ricoeurs werk. Ik verwijs hier naar de Franse titels.

<sup>6</sup> Paul Ricoeur, *Le volontaire et l'involontaire*, Aubier, Paris 1988<sup>3</sup>.

<sup>7</sup> Paul Ricoeur, *La symbolique du mal*, Aubier, Paris 1960, 1988<sup>2</sup>, 479.

<sup>8</sup> Paul Ricoeur, André LaCocque, *Penser la bible*, Seuil, Paris 1998.

<sup>9</sup> Ik probeerde iets van de combinatie taal, handelen en religie bij Ricoeur te verwoorden in mijn dissertatie *Reading for Good. Narrative Ethics and Theology in the Joseph Story from the Perspective of Ricoeur's Hermeneutics*, Kok Pharos, Kampen 1996.

<sup>10</sup> 'Meurt le personalisme, revient la personne', opgenomen in: Paul Ricoeur, *Lectures 2. La contrée des philosophes*, Seuil, Paris 1992, 195-202.